

Олексій Халецький, Ольга Халецька

Смерть «смерті Бога»: секуляризм чи теономія?

Oleksij Haletskij, Olga Haletska

The death of the «death of God»: secularism or teonomiya?

In antroponoospherizational historical and spiritual development of society, the importance of its senses and spiritual factors are increased as the number of social and cultural projects that arise because of their religious and philosophical inference and justification. Modern secularization is not non-religious but overcoming the old religion and way of new religious. There is a new universalistic (ecumenic) – dynamic theonomic religiousness, which is valid awareness of transition to global – information society.

Keywords: ecumenism, dynamic religious, secular service, secularism, theonomy, socio-cultural project, the global information society, a dynamic theory of evolution.

У антропоносферізаційному історично-духовному розвитку суспільства зростає значення його свідомісно-духовних чинників як низки соціально-культурних проєктів, які постають через їх релігійно-філософське виведення і обґрунтування. Новочасна секуляризація є не обезрелігійненням, а подоланням старої релігійності і засобом ново-релігійнення. Виникає нова універсалістсько (екуменічно)-динамістично-теономна релігійність, яка є дієусвідомленням переходу до глобально-інформаційного суспільства.

Ключові слова: Екуменізм, динамістична релігійність, світське служіння, секуляризм, теономія, соціально-культурний проєкт, глобально-інформаційне суспільство, динамістичний еволюціонізм

У сучасному світі спостерігається парадоксальне явище: поступово зменшується церковність (приблизно до 20 відсотків населення), але при цьому неухильно зростає значення релігії¹. За сучасними науково-філософськими уявленнями (синергетики, школи «Анналів» та динамістичного еволюціонізму), історично-духовний розвиток суспільства постає як низка здійснюваних соціально-культурних проєктів (Царства Божого, Просвітництва, побудови комунізму, переходу до інформаційного суспільства тощо), які вимагають віроздійснення, а подекуди – і релігійно-філософського виведення і обґрунтування². За визначенням А. Енїштайна, *мабутнє* буде релігійним, або, за визначенням П. Валері, взагалі *не настане, якщо не буде релігійним*³.

Від ХХ ст. відбувається проголошена Ф. Ніцше «смерть Бога», а з середини ХХ ст. уже з'являється теологія «смерті Бога» (П. Ван Бурена, Г. Ваханяна, Г. Кокса, Ю. Мольтмана, Т. Альгіцера та інших), що є нічим іншим як відмиранням наших застарілих уявлень про Нього як окрему «річ» (Л. Ціглер), яка десь «сидить» (чи то на Олімпі, чи на Кайласі, чи на Тайшань, чи то у Скинії, чи то на небі, чи у сузір'ї Оріона) і тихенько творить світ у богословсько-філософському (переважно антично-християнському) обґрунтуванні (Платона, Арістотеля, неоплатоніків, Ашарі,

Маймоніда, Томи Аквіната та інших). За добрим визначенням Л. Ціглера, «де Бог є те або інше, де Бог взагалі є ще чимось, він завжди має щось позамежне собі і тому не є ще Бог»⁴. Одночасно поширюється рух за оновлення наших уявлень про Бога через культуру (Д. Мережковський, М. Унамуно, Х. Арінтеро, Е. Гаммахер, Л. Ціглер) і через так зване світське служіння. Екуменізм, нове динамічне богослів'я і світське служіння нерозривно пов'язані між собою, доповнюють і обгрунтовують одне одне, утворюючи сучасне єдине нововір'я.

Таким чином, досліджуваною проблемою є нововір'я, метою – спроба довести, що так звана секуляризація є власне його виведенням, а саме нововір'я є релігійно-філософським обгрунтуванням здійснюваного нині соціально-культурного проекту глобального інформаційного суспільства.

Релігія як віра (тобто визначальність або визначальне дієусвідомлення) в Бога (уособлену творчісну силодію) через культ (тобто у раціональному, а тепер, скажімо, секулярному, вимірі і, по суті, через різні психофізичні маніпуляції) є власне досягненням творчісних етапів свідомості шляхом:

- а) активізації в собі (М. Унамуно, А. Дреус, М. Бердяєв):
  - зодягнення во Христа, створення Христа у серці своєму – у Паісія Величківського або у Серафима Саровського;
  - через «молитву Ісусову» – у ісіхазмі, екзорціції у західному християнстві, кармелітську екстатіку;
  - мудждадах-роботу і манани-ступені – у суфізмі;
  - йогу – в індуїзмі і гунастхану – у джайнізмі;
  - дао фа – злодійський похід на небо – у даосизмі;
- б) отримання божественних світотворчих сил шляхом:
  - благодаті – сили божої, просвітлення, осяяння, світла фаворського – у східнохристиянському ісіхазмі;
  - тіккун – прилипання душі до Бога – у іудаїстській каббалі;
  - фана – спустошення і бака – у ісламському суфізмі;
  - нірвани або бодхі – у загальному буддизмі,
  - дхьяни – у тхераваді,;
  - праджні – у махаяні;
  - самадхі, бодхічїтти – у ваджраяні;
  - сян – безсмертя – у даосизмі тощо⁵.

В історичному вимірі релігія проходить три етапи: 1) первісних передрелігійних уявлень (фетишизм, тотемізм, анімізм), 2) багатобожжя і 3) єдиногобжжя. З переходом до цивілізацій виникає ідея бога і релігія як віра в бога, а весь світ уявляється як сонм богів.

У перших общинно-невільницьких цивілізаціях міднокам'яного віку IV – II тис. до н. е. (Давньоєгипетської XXI – XI ст. до н. е., Шумеро-Вавілонської

XVIII – XI ст. до н. е., Індської XXVI – XVIII ст. до н. е., Егейській XXI – XI ст. до н. е., Хетто-Малоазійській XIX – XI ст. до н. е., Ранньокитайській XVII – VIII ст. до н. е., Давньоамериканській XVI ст. до н. е. – XVI ст. н. е.) сонм богів об'єднується в упорядкований пантеон, на чолі якого, як правило, у іригаційних цивілізаціях стоїть бог Сонця (Амана-Ріу у Давньому Єгипті) або дощовий – громовержець (Індра – у Давній Індії, Зевс – у Елладі, Перун – у слов'ян, «Ягве – вершник хмар» – у Давньому Ізраїлі). У землеробських народів найбільше шановується культ плодючості (Осіріс та Ісіда – у Давньому Єгипті, Томмуза та Іштар – у Дворіччі, Аттіс – у Малій Азії). Два поління богів – общинно-земні і державно-космічні змінюють одне одного: анунаки та ігігі – у Дворіччі, деви і ахури – у аріїв-індоевропейців тощо. Боговшанування досягається переважно жертвоприношенням за принципом «do ut des» (я тобі, ти – мені). У духовному розвитку людства з'являються ідеї творення світу, воскресіння, безсмертя і загробного воздаяння (суд Осіріса, Писання пірамід бл. 2400 р. до н. е., Писання саркофагів бл. 2200 р. до н. е., Писання мертвих бл. 1500 р. до н. е. – у Давньому Єгипті і тому подібне), де у досягненні безсмертя, поряд із жертвоприношенням і магією, усе більшого значення набувають моральні чинники. Виникає релігійне вільнодумство і перші спроби єдинобожних реформ⁶.

У давніх общинно-рабовласницьких цивілізаціях I тис. до н. е. – середини I тис. н. е., особливо у «висьовий час» (за К. Ясперсом) у трьох варіантах великих духовних традицій людства (Далекосхідній, Індійській, Євразійській) виникає особистісно-понятійне мислення єдинобожжя⁷. Зокрема у Новоєгипетському царстві у храмі Іма-Хатпа жрецькою колегією «ібісів»-писарів відбувається оновлення мемфійського богословського трактату бл. 711 р. до н. е. У Ізраїльському царстві це пророцький рух другої половини – кінця VIII ст. до н. е., реформи Іосії-Веремії бл. 640 р. до н. е. та Єздри-Нехемії бл. 440 р. до н. е. У Давньому Ірані – вчення Заратуштри бл. 663 р. до н. е.

Античність мала свій період секуляризму, де так звана атеїстична критика багатобожжя (Ксенофан, Демокріт, Епікур, Лукрецій Кар) проклала шлях єдинобожжю. У перемагаючому єдинобожжі світ постає як «olam» (потік його історії) – у Старому Завіті і «kenosis» (звершення історії) – у християнстві.

З переходом до середньовічних общинно-феодальних цивілізацій монотеїзм або перемагає повністю (іудеїзм, християнство), або проявляється у незавершеній спрямованості духовно-релігійного розвитку, як це мало місце у індійських рухах бхакті та сікхізмі XVI ст., китайському синкретизуючому трьохвір'ї Сінь Цзяо X-XVIII ст., буддійському русі ріме у Тибеті тощо⁸. У цих та інших (ісламському суфізмі Мухаммада Арабі⁹, божественній вірі дін-ілахі Акбара, християнських ідеях «una sacra» Миколи Кузанського розвивається релігійний універсалізм.

Не буде перебільшенням сказати, що ранньосередньовічна містика, яку А. Бергсон назвав «динамістичною релігією»¹⁰, тяжіє до деперсоналізації Бога, який постає як силодійне сяйво, світло, просвітлення, духовне перетворення¹¹. Наприклад, у буддизмі «вобожнення» (буддовість) світу постає як світосвідомісний потік його просвітлення, духовного перетворення¹², чим досягається динамізація бога. У неоплатоністичній космогонії ісмаїлізму Бог мислиться як Ахд (єдине, міць, могуть), воління Світового Розуму який є творенням, Світової Душі, яка є розвитком. Ця триєдиність «сили→творення→розвитку» призвела у подальшому до концептуального осмислення сімох сфер-ступенів світотворення через низку пророцьких циклів¹³: Іоахіма Флорського¹⁴, вітчизняного соцініанства Юрія Немирича – у богословському трактаті «*Periphrasis et paraphrasis Panopliae chrestianorum*» (Опис і виклад духовного арсеналу християнина), виданому в Парижі 1643 р.¹⁵.

Історично-прогресуюче духовне перетворення світу досягається шляхом:

– індуїстського «*тат твам асі*» – то ти є), яке проявляється через творчість (у дзен), яншен сюе, тобто вигодовування, плекання «безсмертя у собі» (у даосизмі)¹⁶;

– через ісламістські ступені спасіння: 1) шаріат – закон для всіх, 2) тарікат – містичний шлях суфія і 3) хакікат – сповідання таємного світотворчого гностичного вчення, яке є істина, тобто Бог¹⁷;

– просто через праведне життя (вищим за істину, тобто Бога є життя в істині, тобто в Бозі), яке проповідується у янсенізмі, пієтизмі, хасидизмі, у сикхізмі («Аді-грантх» 1604 р.), а також визнається духоборами тощо.

У перехідну ренесанс-реформаційну добу відбувається заміна обрядового культу основоположним світським служінням (твоя праця – твоя молитва). Ця теза найбільш чітко проявлена у кальвінізмі, на чому ми не зупиняємось, оскільки це загальновідомо¹⁸.

Перехід до новочасного (модерного) суспільства від XVII ст. дієусвідомлюється як його світське віровведення і обґрунтовується історично-релігійно-філософські як динамістичний еволюціонізм. Таке виведення ґрунтується на тому, що, за класичним визначенням О. Шпенглера, «існує глибокий взаємозв'язок форм між диференційним обчисленням і династичним принципом держави доби Луї XIV, між античною державною формою поліса і евклідовою геометрією, між просторовою перспективою західного олійного живопису і подоланням простору за допомогою залізниць, телефонів і дальнобійних гармат, між контрапунктичною інструментальною музикою і господарською системою кредиту»¹⁹, як проявами цілісного історично-духовного розвитку. У XVII – середині XVIII ст. відбувається потужна динамізація Бога, що проявилася через філософію Просвітництва, франкмасонство, деїзм І.Ньютона, Д.Локка, Д.Толанда, Г.Ляйбніца, А.Вольтера Г.Лессінга, Ж.Руссо та інших.

В індустріалізаційну добу середини XVIII – XIX ст. у творах Ф. Шлейєрмахера, Г. Гегеля набуває поширення провідна ідея діалектичного розвитку, у якій Бог є вже абсолютом світорозвитку. Ця думка підтримується як науковістським законом збереження енергії Г. Спенсера і В. Вундта, так і тезою «силодії» А. Шопенгауєра, Е. Гартмана та інших²⁰.

Після Великої Французької революції 1794 р. індустріалістські і соціалістичні соціально-культурні проекти отримують релігійно-філософське обґрунтування. З'являються антропорелігія Л. Фойєрбаха, «позитивні релігії» О. Конта та Д. Штрауса; так зване «богобудівництво» А. Сен-Сімона, Ш. Фур'є, Е. Кабе, В. Вейтлінга; християнський соціалізм Ф. Леменне, Д. Моріса, Ч. Кінгслі²¹. Модерний секуляризм (за М. Гоше – «релігія виходу з релігії») проявляється у культі Верховної істоти і культ Розуму.

Крайнім проявом модерного секуляризму постає атеїзм Ч. Бредлоу, К. Маркса, Ф. Енгельса та інших. Подібно до того як античний атеїзм Ксенофана чи Епікура був критикою багатобожжя і «мостив дорогу» до єдинобожжя, модерний секуляризм став критикою старовір'я (релігійного партикуляризму, обрядовір'я, теїзму) і символізував перехід до нововір'я як майбутнього етапу розвитку єдинобожжя. Кожен атеїзм є критикою старої і початком нової релігії, оскільки релігія, яка покликана актуалізувати в людині світотворчі сили, безсмертна. За вдалим висловом М. Бердяєва, атеїзм є чорним входом до релігії²².

Єдинобожна естафета дієусвідомлення культу як світського служіння, що обґрунтовується трансцендентальною філософією Р. Емерсона і Г. Торо поширюється не тільки у американському християнському унітаризмі і універсалізмі другої половини XVIII – початку XIX ст., але у інших релігіях, наприклад у ісмаїлізмі²³ або бахаї, де «суть служіння Богу-істині постає у занятті будь-якою справою, ремісничою, чи промисловою»²⁴.

У першій половині XX ст. з індустріалізму – віку мас і лихоліть світових воєн, соціальних і національних революцій – постає ідея відмирання старих уявлень про Бога, воля до створення оновленого Бога і оновленого культу. Разом із глобалізаційними процесами утворення світових культур, економік, політик і воєн, став потужно розвиватися екуменізм (як у окремих релігіях, що знайшло вияв у світовому конгресі релігій 1893 р. у Чикаго, Всесвітній місіонерській конференції 1910 р. у Единбурзі, Всесвітньому ісламському конгресі 1926 р. у Мецці тощо. У енергетизмі В. Оствальда, А. Ейнштейна, Е. Шредингера, В. Гейзенберга творчісна силодія постає як єдина субстанція-суб'єкт-процес усього світового розвитку²⁵, що знайшла продовження у волі до вдосконалення Б. Шоу (Людина і надлюдина, 1903 р.; Назад до Мафусаїла, 1920 р.). Ступенями розвитку у емерджентному еволюціонізмі постають космогенез літосфери, біосфера життя і антропоносфера дієрозуму, що виражаються через нізус: порив у

С. Олександера, креативність-творчість – у А. Уайтхеда, радіальну енергію – у П. Тейяра де Шардена, пасіонарність – у В. Вернадського і Л. Гумільова²⁶. Поступове визрівання нової релігійності отримує обґрунтування у динамістичному напрямку релігійно-філософської думки у концепції «життєвого пориву», «творчої еволюції» і «динамістичної релігії» А. Бергсона²⁷.

Незаслужено забутий Л. Ціглеріз помирання старої релігійності (ніцшеанської «смерті Бога») вивів волю до створення оновленого Бога через культуру, де він постає як творчісна силодія, здійснювана в історично-духовному розвитку і досяжна у релігійно-філософській думці. Безоглядним сповіданням творчісної силодії стали «динамістичний монізм» Е. Гартмана, А. Дрекса, Л. Ціглера, так званий містичний анархізм У. Морріса, Ф. Маутнера, Г. Ландауера, В. Іванова, Г. Чулкова, М. Бубера²⁸. Соціалістичні соціально-культурні проекти отримали всебічне новорелігійне обґрунтування у анархізмі як новій релігії Ж. Сореля, соціал-демократичному богобудівництві А. Луначарського, М. Горького, Г. Уелса («Нариси історії світової цивілізації» 1920 р., якого проголошується «біблією прогресів'я»²⁹). Своєрідною релігією оголошується навіть наука (Е. Бутру, Л. Брюнвік). Цілком секуляризований «богобуд» виступає авангардом, жалом, вістрям визріваючого новів'я.

Історіософська концепція А. Тойнбі («Дослідження історії», т. 1-2, 1934-1961 рр.), долаючи шпенглерівську замкнутість локальних цивілізацій («Присмерк Окциденту», 1918-1923 рр.), визначає емерджентами – якісними ступенями світорозвитку Бога як творчісну силодію, космос, життя і дух³⁰. Розвиток суспільства розглядається як історично-духовний процес, який проходить наступні ступені: 1) первісного, 2) трьох генерацій локальних цивілізацій і виникнення, 3) новочасного глобального суспільства³¹. Через ці ступені здійснюється збільшення свідомісно-духовних чинників суспільного розвитку і відбувається релігійне прогресування – «ефірізація»³², яку і можна розглядати як утворення нової релігійності³³ або як «єдності вищих релігій»³⁴. «Єдиний Істинний Бог»³⁵ (з посиланням на Е. Жільсона) – це той, що «створює самого себе» у «безнастанній творчій діяльності», або ж «Істинний Бог – це «творча активність» зі «світським полем діяльності»³⁶.

Теономія отримує докладне релігійно-богословське обґрунтування у «Релігійній субстанції культури» (1954 р.) П. Тілліха, де він доводить необхідність діалогу християнства з наукою і мистецтвом тим, оскільки на його думку, автономія і втрата ними «релігійної субстанції» рівнозначна втраті сенсу. Церква повинна прагнути не до того, щоби відроджувати свої «культурні рудименти», а відкривати у формах існуючої автономно від неї культури найглибші виміри – кінцевий сенс та відношення до безумовного. Метою є подолання протилежності між культурою і церквою. Така теонічна культура, долаючи

суперечності життя через залучення до «основи буття», постає у теології культури як «випереджування царства Божого³⁷». Найбільш влучним прикладом теомомії є відома приповідка про будівничих собору, серед яких один виконує прокляту роботу, другий просто заробляє, а третій – будує Храм. На відміну від секуляризації, яка релігійне робить світським, теомомія світському надає релігійного значення³⁸.

Критика застарілих уявлень про Бога у працях Д. Бонхоффера, П. Тіллаха, Д. Кобб, Ш. Огдена, Т. Альгіцера, П. Ван Бурена, Г. Ваханяна, Г. Кокса, Ю. Мальтман завершує як так зване секулярне богослів'я. Соціально-культурний проєкт здійснюваного нині переходу до інфо-суспільства усвідомлюється Д. Белом, О. Тофлером, У. Еко як нова віра, яка утверджує нову свідомість. Згадані автори, обґрунтовують динамістичний еволюціонізм у напрямку орелігійнення³⁹ і долають секуляризм модерної доби через теомомний (смерть «смерті Бога») постсекуляризм (Ю. Габермас).

Теомомне світське служіння набуває значення культу і у так званих історичних релігіях, наприклад, у найбільш потужній РКЦ у чернецтві в миру, у Матері Терези, у могутньо-таємничій «Opus dei», метою якого є загальне релігійне оновлення цілого світу, яке досягається через професійну діяльність, яка не вимагає бути католиком або, навіть, християнином⁴⁰. Якщо у середині ХХ ст. головним механізмом впровадження нововір'я було секулярне богослів'я, то від другої половини – кінця ХХ ст. – це конфесійний і універсальний екуменізм, де провідна роль належить найбільш потужній РКЦ.

Конфесійний екуменізм виражений в рамках Всесвітнього ісламського конгресу, Всесвітньою Радою церков, Всесвітнім братством буддистів, а універсальний екуменізм – у Світовому конгресі релігій, що відбувся 1893 р. у Чикаго, обителі тезе Римо-католицької церкви (далі – РКЦ), створеній 1979 р. кафедрі екуменічного богослів'я, екуменічному монастирі Г. Кюнга у Тюбінгені. До проявів універсального екуменізму відноситься візит папи Римського Іоан-Павла II до ісламської мечеті 1985 р. та в іудаїстську синагу 1986 р., а також спільне богослужіння усіх релігій світу у Ассізі 1986 р., у Олександрії 2001 р. і у Барселоні 2004 р.⁴¹.

Деякі науковці (А. Вязовська, В. Заболотний)⁴² вважають належними до нововір'я (секуляризму) сучасні захоплення східними культурами (екзотика) і езотерику. На нашу думку, нововірськими є також різні гностичні вчення, де спасіння досягається не через обряд-культ, а через особливе знання⁴³.

Сучасне нововір'я є послідовним і поступальним проведенням єдинобожних тенденцій, свого роду новою релігійністю, яка дуже-дуже повільно визріває в усіх конфесіях і деномінаціях через конфесійний і універсальний екуменізм (Р. Отто, С. Радхакрішнан, Х. Гласенапп, В. Кремер, А. Тойнбі). Виникає нова

універсалістська (в усіх конфесіях і деномінаціях), динамістична (Бог – творчісна силодія) і теономно-світська релігійність, обґрунтована всеохопним динамічно-універсалістсько-теономним еволюціонізмом.

У її релігійно-богословській частині Бог розуміється як:

- творчісна силодія дії («трансцендентація в іманентності», за Л. Феррі);
- «фундаментальна енергія» за П. Тейром⁴⁴, «energy event» – «дуже специфічний вид перетворення енергії, що лежить в основі розвитку природи і людини» за Д. Коббом⁴⁵;

- креативність-творчісність – у процес-теології, «сама динаміка» за Г. Кюнгом⁴⁶;

- перфекційний, тобто удосконалюючи-перевершуючий розвиток у римокатолицькому теїстичному еволюціонізмі Г. Хааге, К. Раннера, Е. Фері, А. Маркоцці, П. Оверхале та православному у Ф. Добжинського і О. Меня⁴⁷.

У богослів'ї є різні трактування Бога:

- 1) «бога-в-собі» (у своїй суті), чим, за сучасними уявленнями, є творчісна силодія у її вічних перетвореннях (субстанція-суб'єкт-процес);

- 2) «бога-для-нас», чим є його відображення в образах релігійної свідомості (але найточніші із них є те саме, що оригенал) і, нарешті;

- 3) «бога в нас», де «іскрою божою» може бути душа.

Нова віра обґрунтовується сучасними науково-філософськими уявленнями, якими є синергетика Г. Гакена або І. Пригожина, інфляційно-сценарна модель Всесвіту А. Гута, квантова гравітація С. Хокінга, гіпотези про творення Всесвіту із енерговакuumу через тунелізацію (А. Віленкіна), через відгалуження Петлі Всесвіту (Д. Гота і Лі-Цзін-Лі), через вібрацію так званих «струн» (П. Штєнїнхардта і Н. Турока), через «нову історію» школи «Анналів» та «історію ідей», всепоступальний хаосмос (Д. Джойс), $\alpha\beta\gamma\delta\zeta$ - сходження або так зване перевідкриття часу, через космогенез літосфери, біосферу життя і антропоносферу дієрозуму, через людину як істоту діяльнісно-свідомісну і розвиток суспільства як історично-духовний процес, через ступені розвитку (формації), локальні способи розвитку (цивілізації) і події, через збільшення свідомісно-духовних чинників розвитку суспільства⁴⁸.

Теїстичний еволюціонізм визнають 81% буддистів, 80% індуїстів, 77% іудеїв, 72% некофесійних віруючих, 58% католиків, 54% православних, 51% протестантів, 45% мусульман, у Америці в цілому 48% віруючих⁴⁹. Історичний розвиток як низка соціально-культурних проектів вимагає віро здійснення через релігійну активізацію сил.

На нашу думку, у сучасному світі шлях до Бога через науку є більш надійним ніж через релігію (П. Девіс). Мусимо, напружено вслуховуючись у «рев і дзвін світового оркестру досягнути духа музики» (О. Блок) і сповідання творчісної силодії в її непрестанному прогресуванні.

- ¹ Хаутепен А. Бог: открытый вопрос. Богословские перспективы современной культуры [пер. с нидерланд.]. – Серия «Современное богословие». – М.: Библийско-богословский институт св.апостола Андрея, 2008. – 517 с. – С.31-38.
- ² Халецький О. В., Халецька О. О. Науково-філософська парадигма сучасного універсального та історичного еволюціонізму у глобалізаційну добу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://filos.lnn.ua/navka_i_cinnosti_ludskogo_buttya.pdf.
- ³ Гарин И. И. Обретение Бога. – К.: Издательство «Мастер-класс», 2009. – С. 4-8; Академічне релігієзнавство: Підручник. За науковою редакцією проф. А. Колодного. – К.: Світ знань, 2000. – С.66.
- ⁴ Философская энциклопедия. Глав. ред. Ф. В.Константинов. – М.:«Советская энциклопедия». – Т. 5. – 1970. – С. 466.
- ⁵ Халецький О. Медитативні детермінанти феномену наставництва у містичному пізнанні // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. – Книга II. – Львів: Логос, 2012. – С. 46.
- ⁶ Халецький О. В., Халецька О. О. Дієрозвій історіологічно-духовний або ж релігійно-філософській динамістичний еволюціонізм // Науковий вісник ЛНУВМ та БТ ім. С. З. Гжицького. – Т. 16. – № 3 (60). – Ч.5. – С. 322.
- ⁷ Там само. – С. 322.
- ⁸ Халецький О.В., Халецька О. О. Дієрозвій.... – С. 323.
- ⁹ Дафари Ф. Краткая история исмаилизма. – М.: ООО «Изд-во АСТ», 2004. – С. 190-199.
- ¹⁰ Бергсон А. Два источника морали и религии [пер. с фр.]. – М.: «Канон», 1994. – 384с.
- ¹¹ Халецький О. Медитативні детермінанти.... – С.46.
- ¹² Философия буддизма: Энциклопедия / Отв. ред. М. Степанянц; Институт философии РАН. – М.: Восточная литература, 2011. – С. 30-45.
- ¹³ Дафари Ф. Краткая история исмаилизма. – М.: ООО Изд-во АСТ, 2004. – С.91-117.
- ¹⁴ Мейстер Екхардт. Духовные проповеди и рассуждения. – М., 1912.
- ¹⁵ Халецький О. В. Остріг і Реформація // Матеріали І-ІІІ науково-краєзнавчих конференцій «Остріг на порозі 900-річчя» (1990-1992). – Ч.2. – Острог. – С. 83-84.
- ¹⁶ Халецький О. Медитативні детермінанти... – С. 45-46.
- ¹⁷ Дафари Ф. Краткая история исмаилизма.... – С.91-117.
- ¹⁸ Маграт А. Богословская мысль Реформации. – Одесса; ОБШ «Богомыслие», 1994. – С. 271-277.
- ¹⁹ Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. 1. Гештальт и действительность [пер. с нем.]. – М.: Мысль, 1993. – С.133.
- ²⁰ Халецький О. В., Халецька О. О. Дієрозвій .... – С. 324.
- ²¹ Там само, С. 323.
- ²² Бердяев Н. А. Самопознание (Опыт философской автобиографии). – М.: «Книга», 1991. – С. 236.
- ²³ Дафари Ф. Краткая история исмаилизма... – С. 190-217).
- ²⁴ Записки Академии наук. – VIII серия: Историко-филологический отдел; [рос. пер. А. Туманского]. – Т. 3, № 6, 1899. – С.8 .
- ²⁵ Халецький О. В., Халецька О. О. Дієрозвій ... – С. 325.

- ²⁶ Халецький О. В., Халецька О. О. Антропоносферизація .... – С. 338.
- ²⁷ Бергсон А. Два источника...
- ²⁸ Халецький О. В., Халецька О. О. Дієрозв'їй... – С. 324.
- ²⁹ Чертанов М. Герберт Уэллс. – М.: Молодая гвардия, 2010. – С. 311.
- ³⁰ Тойнбі А. Дослідження історії [пер. з англ.]. – У 2 томах. – Т. 2. – К.: Основи, 1995.– С. 318.
- ³¹ Там само. – С. 90.
- ³² Там само. – С. 111, 92, 95.
- ³³ Там само. – С. 105, 316.
- ³⁴ Там само. – С. 93, 95.
- ³⁵ Там само. – С. 41.
- ³⁶ Там само. – С. 108, 95.
- ³⁷ Христианство. Словарь / Под общ. ред. Л.Н.Митрохина и др. – М.: Республика, 1994. – 560 с. – С. 461-462.
- ³⁸ Гренц С., Олсон Р. Богослов'я та богослови ХХ ст. [пер. з англ.] . – Черкаси: Колоквиум, 2011. – 520 с.
- ³⁹ Халецький О. В., Халецька О. О. Дієрозв'їй... – С. 325.
- ⁴⁰ Всемирная энциклопедия: Мифология / Гл. ред. М. Адамчик. – Мн.: Современный литератор, 2004. – С. 651.
- ⁴¹ Современная западная философия: Словарь / Сост. Малахов В.С., Филатов В.П. – М.: Политиздат, 1991. – С. 330.
- ⁴² Філософській енциклопедичний словник / Гол. Ред. В. І. Шинкарук. – К.: Арис, 2002. – С.574.
- ⁴³ Халецький О. Медитативні детермінанти... – С. 48.
- ⁴⁴ Тейяр де Шарден. Феномен человека [пер. с франц.]. – изд. для зарубежных стран изд-ва «Наука». – М., 1987. – 240 С. – С.61.
- ⁴⁵ Христианство. Словарь... – С. 231.
- ⁴⁶ Кюнг Г. Начало всех вещей: Естествознание и религия [пер. с нем.]. – М., Библийско-богословский институт св. ап. Андрея, 2007. – 250 с. – С. 409.
- ⁴⁷ Гренц С., Олсон Р. Богослов'я та богослови... С. 190-216, 384-410.
- ⁴⁸ Халецький О.В., Халецька О.О. Дієрозв'їй ... – С. 325-326.
- ⁴⁹ Теїстичний еволюціонізм. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki>.